

NIEDERMÜLLER PÉTER

Elavuló fogalmak

A „politikai”, illetve a „kulturális” nemzet közötti különbségtétel lát-
szólag egy ma már idejét múlt probléma – különösen a kulturális
antropológia szempontjából, amely nyilvánvalóan más kérdéseket tesz fel
a nemzettel kapcsolatban, mint a történettudomány vagy a társadalomfilozó-
fia. Ha azonban az ember egy pillantást vet a mai világra, s végiggondolja az
ezekkel a kategóriákkal összefüggő kérdéseket, akkor számos olyan mozza-
natot találhat, amelyek ha nem is a terminológia, de a mögötte rejlő problé-
mák és konfliktusok aktualitására utalnak. Ennek megfelelően a következők-
ben arra keresem a választ, hogy van-e ennek a megkülönböztetésnek ma
még relevanciája, s ha igen, akkor ez miben áll.

A „politikai” és „kulturális nemzet” szembeállítására több összefüggésben
is értelmezhető, a lényegi különbség azonban a kultúra társadalmi szerepé-
nek és politikai funkciójának megítélésében rejlik. A „politikai” nemzet kon-
cepciója, amelyet a francia nemzetmodell, illetve a *ius soli* elve szokott illusztrál-
ni, a nemzetet egy, a partikuláris etnikai hovatartozáson túlmutató, kommunika-
tív közösségnek (Ernest Gellner) tekinti. A nemzetnek ebben a felfogásában
nem az állampolgárok kulturális, etnikai hovatartozása a meghatározó, azaz
a politikai részvétel nem etnikai alapon szabályozott. A nemzeti kultúra nem
öröklött, nem hagyományozott mítoszok, rítusok és narratívák összessége,
hanem, mint a mindennapi viselkedés minden más formája, megtanulható,
s így mindenki, aki az adott országban születik automatikusan a nemzet, a tár-
sadalom tagja lesz. Ezzel szemben áll a „kulturális nemzet” koncepciója – itt
a német nemzetmodell, illetve a *ius sanguinis* elve a klasszikus példa –, amely
a kultúrát öröklőtnek, a kulturális és etnikai identitást pedig meghatározó-
nak tekinti a politikai jogok elosztása, illetve gyakorlása során. Ebben a nem-
zetcélelésben pl. az, aki nem német szülők gyermekeként Németországban

születik, egész életében itt él, itt szocializálódik, dolgozik nem válik automatikusan német állampolgárrá (noha nyilván kérelmezheti azt), míg másvalaki, aki pl. Kazahsztánban született, de német leszármazását valamilyen módon igazolni tudja, minden további tényezőtől (pl. nyelvtudás, ami a Németországban, nem német származásúak esetében egy fontos kritérium) függetlenül németnek számít. Azaz jól látható, hogy a „kulturális nemzet” koncepciójában a nemzethez való tartozás valamiféle eredendő, öröklött adottság, s a nemzet egyfajta organikus, sőt vérségi alapokon szerveződő „természetes” közösségnek tűnik. A nemzetnek ez a kétféle felfogása a nemzetvé válás történeti folyamatában gyökerezik, s a különböző európai régiók eltérő történeti adottságaival, helyzetével magyarázható. Mindkettő mögött ott rejlik azonban – még ha különböző formákban is – a modernitásnak az a kulturális fikciója – ahogyan ezt Marylin Strathern, az angol szociálintropológus nevezte –, amely szerint az individuumok folyamatosan és állandóan *ugyanannak* a társadalmi csoportnak, s ezáltal *ugyanannak* a kultúrának a tagjai, mert csak ez az állandóság biztosítja az integráns társadalmi élet lehetőségét. Másként fogalmazva: különböző kritériumok alapján ugyan, de mindkét nemzetfelfogás abból indul ki, hogy az individuumok egy helyen, ugyanabban (vagy lényegében ugyanabban) a társadalmi, kulturális környezetben élnek le életüket, s ezen a környezeten keresztül kapcsolódnak a nemzethez. A különbség „mindössze” annyi, hogy a „politikai” nemzet felfogása szerint ebbe a környezetbe „bele lehet nőni”, azaz az adott környezetben való élés szabályai megtanulhatóak; míg a „kulturális nemzet” koncepciója szerint az ember beleszületik a társadalmi, kulturális környezetbe, azaz örökli azt, s valójában sohasem tud megszabadulni ettől a kulturális örökségtől, s ezzel együtt nemzeti hovatartozásától. Az elméleti, de egyben politikai problémát azonban az jelenti, hogy miképpen lehet megmagyarázni, illetve biztosítani az individuumoknak a nemzethez való tartozását, s ezáltal a nemzet fennmaradását (amely utóbbi cél persze mindig egy meghatározott politikai ideológia függvénye). Michael Herzfeld, amerikai kultúrantropológus ebben az összefüggésben, azaz a nemzethez való tartozás mechanizmusának jobb megértése érdekében vezette be a *cultural intimacy* fogalmát, amellyel arra utal, hogy az individuumok, de a társadalmi csoportok mindig a saját, lokális, azaz territorializált társadalmi környezetükön keresztül kapcsolódnak a nemzethez. A „politikai” nemzet esetében ez a *cultural intimacy* a társadalmi kapcsolatok és kommunikáció lokális formáin és mintáin keresztül jön létre, mint egyfajta „strukturális érzés” (*structural feeling*); míg a „kulturális nemzet” eszméje az individuumokat konk-

rét helyekhez, s az azokon a helyeken „található” kultúrákhoz kapcsolja, azaz a *cultural intimacy* a kultúra helyhez kötöttségének, homogenitásának és állandóságának elképzelésén, a kulturális esszencializmus filozófiáján keresztül jön létre. Jól látható tehát, hogy a modern nemzet – a „politikai” ugyanúgy, mint a „kulturális” – különálló (*discrete*) területi egységként definiálódott, s ebből következően a nemzeti identitás alapvetően territorialis identitásként jelent meg. Az embereknek ezt a „helyhez kötöttséget” politikai és társadalmi diskurzusok, illetve különböző szimbolikus gyakorlatok naturalizálják. A „gyökér”, az „anyaföld” és az ahhoz fűződő kapcsolat, a „haza”, a nemzet mint „anya” vagy „apa”, a „szülőföld” mind olyan metaforák, szimbolikus konstrukciók, amelyek a „helyhez kötöttséget” mint valami természetes állapotot vagy kapcsolatot jelenítik meg, s valamely csoport vagy individuum társadalmiságát (*sociality*), illetve kultúráját ebből a „helyből” vezetik le. Ugyanakkor ezek a szimbolikus konstrukciók megteremtik azt a kulturálisan kódolt kognitív rendszert is, amelynek segítségével individuumok és csoportok a környező világot kategorizálják, azaz felosztják „otthonra” és „idegenre”, „mienkre” és „máséra” stb. A különböző politikai mozgalmak, pártok és ideológiák ezt a kognitív kategorizációt használják, instrumentalizálják, amikor pl. a nemzeti kisebbségek vezetői saját kultúrájuk autenticitásáról és helyhez kötöttségéről beszélnek, ily módon teremtve meg a nemzetnek, azaz az ugyanazon a helyen élő, homogén kultúrával rendelkező, zárt csoportnak a mítoszáit.

Mindezt azért kellett előrebocsátani, hogy érzékeltessem, a „politikai”, illetve „kulturális nemzet” szembeállítása szigorúan összekapcsolódik a modernitás, a modern társadalom eszméjével és gyakorlatával. Kérdéses azonban, hogy milyen mértékben érvényes még ma is a modernitásnak, a modern társadalomnak ez az alapeszméje, illetve, hogy mennyire áll összhangban a mai világot jellemző társadalmi, kulturális folyamatokkal, azaz van-e még egyáltalán jelentősége a „politikai” és „kulturális nemzet” közötti megkülönböztetésnek? Anélkül, hogy itt a globalizációval, illetve a késő kapitalista társadalmak átalakulásával kapcsolatos társadalomtudományi elméletekbe belebonyolódnék, három egymással szorosan összefüggő mozzanatot emelnék ki.

Az utóbbi évek, évtizedek társadalmi átalakulásai – függetlenül attól, hogy ezeket ki hogyan nevezi: posztmodern, későmodern, késői kapitalizmus, reflexív modernitás stb. – gyökeresen megváltoztatták, átalakították az embereknek a helyhez, a lokalitáshoz, a teritóriumhoz való viszonyát, valamint a mobilitással, a helyhez kötöttséggel és kötődéssel, a letelepedettséggel,

valamint a hovatarozással kapcsolatos korábbi kulturális koncepciókat (s ez akkor is igaz, ha sok száz millió ember még ma is ugyanazon a helyen éli le egész életét). Ezzel nemcsak arra akarok utalni, hogy ma egyre több ember változtatja meg lakóhelyét, hanem sokkal inkább arra, hogy egyre több ember él „egyidejűleg” különböző helyeken – de erre a problémára rögtön részletesebben is visszatérek. Ezzel összefüggésben – és ez az a következő tényező, amire utalni kell – megváltozott, illetve megváltozóban vannak a kultúrával kapcsolatos eddigi elképzeléseink. Egyre nyilvánvalóbb ugyanis, hogy a mobilitás új formái alapvetően megkérdőjelezik a kultúra hagyományként vagy örökségként történő felfogását. A mai mobilitás és migráció sokkal inkább azt követeli meg, hogy a kultúrát egy le nem záródó és le nem zárható konstrukciós folyamat állandóan változó, „törékeny” termékének tekintsük, ahogyan ezt Ulf Hannerz, a svéd szociálintropológus megállapította. Azaz a kultúra nem objektum, nem valamiféle megőrzendő, védelmezendő „érték”, hanem olyan szimbolikus eszköz, amelyet folyamatosan létrehozunk, termelünk, s egyidejűleg állandóan alakítunk, változtatunk, kicserélünk stb., azaz a legkülönbözőbb társadalmi helyzetekben használunk. Ez a változtatható, választható, az „opcionális kultúrának” a koncepciója az, ami ma egyre több ember mindennapi életében játszik meghatározó szerepet. Végül arra is utalni kell, hogy napjainkban a nemzetállam egyre inkább visszaszorulóban van, ami természetesen nem azt jelenti, hogy a nemzetek megszűnnek, hanem azt, hogy a nemzetállam politikai hatékonysága, s ezzel együtt a nemzet, a nemzeti kultúra vonzereje, jelentősége fokozatosan, de feltartóztathatatlanul csökken.

Mi következik mindebből? Mindenekelőtt az, hogy a modern nemzetállam két konstitutív fontosságú alapelve egyre inkább problematikusabbá válik: egyrészt a territorialitás elve, amely abból indult ki, hogy „társadalmi közelséget”, azaz egy közösséget csak a földrajzi közelség, azaz az egy helyben élés képes létrehozni; másrészt pedig az eleve adott kollektivitás eszméje, vagyis az az elképzelés, hogy individuumok mindig és szükségszerűen egy közösség tagjai. Ha ezek az alapelvek valóban egyre kétségesebbé válnak, ez egyben azt is jelenti, hogy egyre nő azoknak az embereknek, csoportoknak a száma, akik a modern nemzetállam kategoriális rendszerébe nem férnek bele. A kulturális antropológiai kutatások azt mutatják, hogy a lokalitás eddigi koncepciója felbomlóban van, s ezzel egyidejűleg a multilokális hovatarozás egyre erőteljesebbé válik. Amíg a modern nemzetállamban a lakóhely nemcsak a társadalmi kommunikáció és a társadalmi kapcsolatok színtere, hanem egyúttal a kulturális hovatarozás meghatározó vonatkozási pontja volt, addig

ma egyre hangsúlyozottabb a transznacionalitás eszméje és gyakorlata, azaz egy olyan életforma, amelynek keretein belül az emberek több kultúrában élnek egyidejűleg. A transznacionális életforma azt jelenti, hogy

- (a) individuumok és csoportok nem lokalizálhatók többé egyetlen nemzet, egyetlen társadalmi és kulturális tér keretein belül;
- (b) a kultúra nem köthető egyetlen állandó helyhez, territóriumhoz, hanem egy több helyen, egyidejűleg zajló konstrukciós folyamatnak kell tekinteni;
- (c) az individuumok és csoportok nemzeti határokon túlnyúló társadalmi, gazdasági, kulturális és politikai aktivitásának következtében transznacionális társadalmi terek jönnek létre, amelyek alapvetően megkérdőjelezzik a politikában, gazdaságban, társadalomban, kultúrában húzott nemzeti határokat;
- (d) egyre inkább visszaszorulóban vannak a vagy-vagy elvére felépülő identitások, s egyre terjednek a plurális identitásmodellek.

Míndez azt jelenti, hogy a modernitás által kidolgozott, azaz mint a társadalmi, politikai és kulturális aktivitás központi tereként értelmezett nemzet fokozatosan elveszíti a jelentőségét és egyre kevésbé jelent meghatározó vonatkozási pontot. S ez nem csak a migráció összefüggésében igaz. Arjun Appadurai, amerikai antropológus, illetve az előbb már említett Ulf Hannerz több tanulmányban mutattak rá arra, hogy a nemzet kulturális, identifikatorikus jelentősége akkor is csökken, ha az emberek nem vesznek részt közvetlenül a migrációs folyamatokban, s életüket továbbra is azon a helyen élik, ahol korábban éltek. Appadurai az *ethnoscapes*, Hannerz pedig a *global cultural flows* fogalmával írja le annak folyamatát, ahogyan a nemzet egyre inkább elveszíti azt a képességét, hogy meghatározza a politikai, társadalmi vagy éppen kulturális tudásnak az adott társadalmon belül uralkodó formáit. Az *ethnoscapes*, illetve a *global cultural flows* kategóriái arra az empirikusan is jól megfigyelhető tényre utalnak, hogy a kulturális jelentések, a társadalmi és kulturális tudás, a mindennapi élet meghatározó mintái, az emberek elképzelései, vágyai és elvárásai ma már nem köthetők a társadalmi tér egyes, meghatározott pontjaihoz, azaz egyre kevésbé nemzeti, sokkal inkább globális és transznacionális keretekben szerveződnek.

Míndezzel persze nem azt akarom mondani, hogy ma már mindenütt csak transznacionális vagy multikulturális életformákat lehet megfigyelni. Hanem sokkal inkább arra szeretnék figyelmeztetni, hogy súlyos tévedés lenne azt gondolni, a nemzetnek még mindig olyan központi politikai és kulturális jelentősége van, mint mondjuk akárcsak 20–30 évvel ezelőtt volt. A nem-

zet egy visszaszorulóban lévő kategória, pontosabban egy olyan koncepció, amely alapvető átalakulásban van. Amiből természetesen az is következik, hogy egyáltalán nem elhanyagolhatóak azok a politikai, társadalmi és elméleti erőfeszítések, amelyek igyekeznek ezt a folyamatot visszafordítani, illetve úgy tesznek, mintha ezek az itt megemlítt változások nem léteznének, vagy nem lennének általános érvényűek. A felkérő levél is „társágunk nemzet-meghatározásairól” beszél, ami azt a benyomást kelti, mintha Európának ezen a vidékén más törvényszerűségek hatnának, mintha itt még ma is más-ként lehetne beszélni a nemzetről, mint mondjuk Hollandiában vagy Svédországban. Megismétlem, azt, hogy a nemzetek létrejöttének konkrét történeti folyamataiban, a nemzetfelfogások kialakulásában regionális különbségek fontos szerepet játszottak, egyetlen pillanatra sem vonom kétségbe. Vitatható azonban az, hogy értelmes-e továbbra is abból kiindulni, hogy „társágunkban” a nemzet fejlődésének más szabályai, a nemzetről szóló diskurzusnak más formái lehetségesek vagy léteznek, mint Európa más vidékein? Nem arról van-e szó, hogy ez az argumentáció mindenekelőtt arra szolgál, hogy az előbbieken röviden megemlítt változásokra ne kelljen reflektálni, hogy azokra úgy lehessen tekinteni, mint amelyek csak „ott” és nem „itt” jellemzőek, s ezáltal egyfajta kulturális és szimbolikus elhatárolódást – gondoljunk csak az Európai Unióhoz való csatlakozást ellenzők érveire, vagy akár azokra a politikai megnyilvánulásokra, amelyek a „nemzeti érdekek” védelméről beszélnek – fenn lehessen tartani. Itt azonban szó sincs valamiféle Kelet-Nyugat különbségről, a nemzet átalakulása a közép-európai országokat ugyanúgy érinti (és még inkább ugyanúgy érinteni fogja), mint a nyugat-európaiakat. A kérdés csupán az, hogy ezek az országok miképpen reagálnak ezekre a kihívásokra? Megmaradnak-e pl. a nemzeti kisebbségek kérdésének 19. századi szemléleténél, vagy hajlandóak más értelmezési keretek megvitatására? Ugyanakkor persze azt is látni kell – ami újabb bizonyítéka annak, hogy itt nem Kelet-Nyugat különbségről van szó –, hogy Európában mindenütt megfigyelhető egy erőteljes politikai és kulturális re-nacionalizálódás, illetve re-territorializálódás. S amennyiben ez így van, akkor nyilván érdemes ennek okairól elgondolkodni.

Persze az okok sokfélék és sokrétűek, noha a magyarázatok – legalábbis a társadalomtudományi magyarázatok – valamilyen formában mind azzal érvelnek, hogy a re-nacionalizálódás válasz az életvilágok egyre erőteljesebb pluralizálódására, a „reflexív modernizációra”; a nemzet, a nemzethez való tartozás „ontológiai biztonságot” (Anthony Giddens) kínál egy egyre átlátha-

atlanabb és bizonytalanabb világban. Ebben az összefüggésben két fontos fejleményről kell még röviden említést tenni. Egyrészt utalni kell a kulturális különbségek mai politikájára. Köztudott, hogy a modern társadalom, s mindenekelőtt a nemzet számára konstitutív jelentősége volt a kulturális különbség fogalmának, mivel ennek segítségével lehetett „idegeneket”, illetve a „másikat” elkülöníteni. Éppen ezért a modern társadalom számára nem az volt a fontos, hogy létezzen a kulturális különbségnek, az „idegenségnek”, a „máságnak” egy általános definíciója, hanem sokkal inkább az, hogy a kulturális különbség koncepciója a társadalmi világ értelmezésének meghatározó mechanizmusa működjön. Ennek megfelelően a nemzetállam nemcsak azzal foglalkozott, hogy „megteremtse” a lojális nemzeti polgár figuráját és mítosztát, hanem azzal is – és ez a két oldal egymástól elválaszthatatlan –, hogy „idegeneket” hozzon létre, hiszen „idegenek”, azaz megkülönböztetettek nélkül nincs értelme a nemzeti társadalomnak, a nemzeti polgárságnak. Emellett a nemzeti társadalom – a „kulturális nemzet” – „kitalálta” a nemzeti kisebbség kategóriáját is, amellyel azokat a kulturális, nyelvileg az anyaországhoz tartozó (vagy ahhoz tartozónak vélt) csoportokat jelölte, akik egy másik ország határain belül éltek. Ezzel – talán akaratlanul, de mindenképpen szükségszerűen – megteremtette a területtől függetlenül, csak kulturálisan összetartozó nemzet illúzióját, amelyet egyben aztán egy imaginárius, terület nélküli politikai közösségnek is tekintett. A magyar státusztörvény szomorú példája ennek az anakronisztikus gondolkodásnak. Az a mód, ahogy a modern társadalom a kulturális különbségekkel bánt, az egyik oka annak, amit az előzőekben re-nacionalizálódásnak, illetve re-territorializálódásnak neveztem. A modern társadalomban kulturálisan különbözőnek minősített társadalmi csoportok ugyanis a későmodern társadalomban már nem tekintették megkülönböztettségüket stigmatizációnak, hanem éppen ellenkezőleg, a nekik tulajdonított különbözőséget saját identitásuk alapjává tették. S kulturális különbözőségükből kiindulva társadalmi, politikai, sőt etnikai és nemzeti értelemben is különállóságot követeltek. Ami aztán logikusan vezet a saját szubvagy etnikai kultúrába való bezárkózáshoz, a „másoktól” való gyökeres elhatárolódáshoz, a politikai közösségtől való elforduláshoz, ahhoz a társadalmi és politikai magatartáshoz, amit Axel Honneth német társadalomfilozófus „a világ kulturális fragmentálódásának”, az antropológiai kutatások pedig „kulturális fundamentalizmusnak” neveznek. S noha az ide vonatkozó példák leginkább az Európában élő iszlám közösségekből származnak, nyilvánvaló, hogy pontosan jellemzik a közép-európai kisebbségekkel kapcsolatos igen elter-

jedt – bár természetesen nem egyedüli – gondolkodásmódot. Richard Sennett nagyon pontosan leírta ezeknek az általa „destruktív közösségeknek” nevezett társadalmi alakulatokat, amelyek társadalmi és politikai tevékenysége annak meghatározásában merül ki, hogy ki tartozik a közösséghez, és ki nem. S pontosan ez a baj a magyar státusztörvénnyel is. A társadalmi létezés állandó, örök és változatlan tényezőjének tekintett kisebbségi kultúra és identitás, a „kisebbségi sors” állandó emlegetésével, az ahhoz való merev ragaszkodással, a kollektív jogok víziójába való bezárkózás stb. csupán egy adott imaginárius közösséggel való érzelmi azonosulást kíván meg, s nem követeli meg az egyéntől a modern társadalmak lényegét jelentő változásokhoz való folyamatos kulturális alkalmazkodást. Ezáltal mind az egyén, mind a csoport el-esik más kulturális és társadalmi tapasztalatok észlelésének már a lehetőségétől is, megfosztják attól a képességtől, hogy saját életének kereteit, annak látványlag változtathatatlan adottságait megkérdőjelezze, s így egy olyan politikai és szimbolikus gettóba zárul be, ahonnan többé nem lehet kikerülni. A közép- és kelet-európai etnikai kisebbségek politikai magatartásában érvényesülő kulturális logika így szükségszerűen nem vezet máshoz, mint egy merev és hajlíthatatlan kollektív én szimbolikus reprodukálásához, ami szükségszerűen széttörik és megsemmisül a későmodern társadalmak plurális világában.

Másrészt a re-nacionalizálódás és re-territorializálódás folyamataiban és jelenségeiben az „ellenmodernizáció” (*Gegenmodernisierung*) – ahogyan ezt Ulrich Beck nevezi – nyilvánul meg, amely folyamat a régi kulturális, szimbolikus határok megújításával, újrafogalmazásával foglalkozik. Ez a kifejezés nem modernitás-ellenességet jelent, hanem azt a politikai és társadalmi törekvést jelöli, amelynek célja a társadalmi, kulturális jelenségek – így mindenkéltt a nemzet, de ugyanígy a nemzeti kultúra, a hagyomány stb. – természetességének a hangsúlyozása, s ezen keresztül a társadalmi változások természetellenességének a deklarálása. Ez az európaszerte elterjedt politikai és kulturális stratégia nem vesz tudomást a későmodern társadalmakat jellemző változásokról és átalakulásokról, úgy tesz, mintha azok nem léteznének, illetve, mintha azok csupán jelentéktelen, partikuláris és marginális események, történések lennének. Így figyelmen kívül hagyja a nemzetek jelentőségvesztésének folyamatát is. A kérdés azonban az, hogy mit lehet ezzel elérni, mennyiben szolgálja valamely társadalom előrehaladását, ha olyan kontextusokban olyan diskurzusok folynak, amelyek nem – vagy csak nagyon érintőlegesen – tükrözik vissza a társadalomban zajló folyamatokat. Az ellenmodernizáció lényegét – némileg más összefüggésben ugyan – rendkívül találóan fogalmazta meg

Zygmunt Bauman a *Postmodernity and Its Discontents* c. könyvében (amit én itt a német nyelvű kiadás alapján idézek): „Minden társadalmi rend megteremti a maga elképzeléseit azokkal a veszélyekkel kapcsolatban, amelyek önnön identitását fenyegetik... Ezek a víziók mindig a társadalom önképének a negatív előjelű lenyomatai. Vagy a pszichoanalitikus megközelítés terminusaiban fogalmazva, a veszély a társadalom saját, létezésével és eszközeivel – azzal a móddal, ahogyan él és fennmaradását biztosítja – kapcsolatos belső *ambivalenciájának* (kiemelés az eredetiben – N. P.) a kivetítése. Egy társadalom, amely saját rendjének életképességét illetően bizonytalan, egy ostromlott erőd mentalitását teremti meg; noha a falait fenyegető ellenség nem más, mint a mindennapi életét, »normalitását« átitató, saját, belső démonai, elnyomott, tudatalatti félelmei, amelyeket, hogy a mindennapi realitás elviselhető maradjon, összeprésel és a mindennapok megélt valóságából kiszorít, idegen testté formál: egy megragadható ellenséggé, akit újra és újra meg lehet támadni, sőt talán le is lehet győzni.” (71. o.) Az ellenmodernizációnak, illetve az ellenmodernizációt hordozó társadalmi csoportoknak, politikai szubjektumoknak pontosan ez az ideológiája. A nemzet szerepének, jelentőségének, funkcióinak az újraértelmezése ebben a diskurzusban úgy jelenik meg, mint valami végső egzisztenciális veszély, amely éppen azt a társadalmi teret szünteti meg, amelyen belül ezek a társadalmi csoportok léteznek. S pontosan ez a lényegi probléma, hiszen itt a társadalmi, kulturális változás fogalma és folyamata egzisztenciális kategóriákban értelmeződik, s azt a benyomást kelti, mintha a változás, nem átalakulást, újraformálást, átértelmezést, hanem valaminek a végérvényes végét, a „halálát” jelentené. Ebben az összefüggésben úgy lehet az ellenmodernizációra, illetve annak „szótárára”, diskurzusára tekinteni, mint azok ideológiájára, akik nem tudják, vagy nem akarják a modernitás fejlődését követni, s ebben az értelemben a reflexív modernizáció, a későmodern társadalom vesztesei.

Mindebből következően azt gondolom, hogy bár a „politikai” és „kulturális nemzet” megkülönböztetésének nyilvánvalóan van történeti jelentősége, de a későmodern társadalmak nemzettel, kulturális hovatartozással és identitással kapcsolatos problémáit és konfliktusait csak egy másik „nyelven”, csak egy másik „szókinccs” segítségével lehet ténylegesen értelmezni.